

Bianca Alecu

GLOSE ÎN PRIMA TRADUCERE ROMÂNEASCĂ A PIESEI *ROMEO ȘI JULIETA ȘI ÎN VIAȚA LUI SHAKESPEARE*

Lucrarea prezintă o investigație a gloselor prezente într-o traducere de la mijlocul secolului al XIX-lea a piesei *Romeo și Julieta*, precum și într-un text suplimentar, anume *Viața lui Shakespeare*, extrase dintr-un volum de traduceri ale unor piese shakespeareiene, realizate de Toma Alecsandru Bagdat, și tipărit la București în 1848.

Traducerea pieselor lui Shakespeare începe în preajma evenimentelor socioculturale care vor duce la Revoluția pașoptistă. Prima traducere integrală a unei piese shakespeareiene este *Iulius Caesar*, realizată de căpitanul Ștefan Stoica. Această traducere este tipărită cu patru ani înainte de cea al lui Toma A. Bagdat. Între 1844 și 1848 nu sunt cunoscute, până la această dată, alte traduceri românești tipărite ale pieselor dramaturgului englez. Înainte de textul lui Stoica apar doar traduceri fragmentare, în Transilvania: G. Barițiu traduce pasaje din *Negușătorul din Veneția* și *Julie Cesar*, pe când Ioan Barac traduce *Hamlet*, după textul adaptat de Schroder, text rămas în manuscris¹. Traducerea de care ne ocupăm apare, așadar, la începuturile familiarizării publicului spectator (și, eventual, cititor) cu operele shakespeareiene.

Toma A. Bagdat (1824–1887) este menționat în *Dicționarul general al literaturii române* ca traducător, deși rezultatul său este considerat unul mediocru: „Traducerea este făcută după versiunea franceză a lui Le Tourneur și nu depășește, în genere, nivelul mediocru al celorlalte traduceri din Shakespeare apărute până atunci în limba română”². Până la acest moment, traducerea lui nu au fost analizate detaliat din punct de vedere filologic, literar sau lingvistic. P. Grimm consideră că traducerea „nu are decât importanță istorică, nedistingându-se prin nicio calitate deosebită”³. Activitatea de traducător a lui Toma Bagdat mai este menționată de I. Botez⁴, M. Beza⁵, Al. Dușu⁶. Piesa *Romeo și Julieta* face obiectul unei cercetări

¹ Pentru liste de traduceri românești ale pieselor shakespeareiene, în ordinea cronologică a apariției, vezi Al. Dușu, *Shakespeare in Rumania. A bibliographicalessay*, București, 1964, p. 221; Monica Matei-Chesnoiu, *Shakespeare in the Romanian Cultural Memory*, Madison/Teaneck, 2006, p. 53.

² Vezi *Dicționarul general al literaturii române*, coordonator Eugen Simion, vol. 1, literele A/B, București, 2004, s.v. *Bagdat*.

³ „Traduceri și imitațiuni românești după literatura engleză”, în DR III (1923), p. 284–379.

⁴ I. Botez, „Shakespeare în românește”, în *Viața românească* XV (1923), vol. LIV, p. 277–294.

⁵ M. Beza, *Shakespeare in Roumania*, [s.l.], J. M. Dent, 1931.

⁶ Al. Dușu, *op. cit.*

recente, din punct de vedere traductologic⁷. Nu în ultimul rând, T. Maiorescu, în articolul *Comediile d-lui Caragiale*⁸ din 1885 avertizează împotriva exceselor moralizatoare în interpretarea literaturii, oferind un exemplu din traduceri ale lui Bagdat, anume „consecvențele morale” ce însoțesc traducerea pieselor și constituie texte originale ale traducătorului⁹. Dintre toți exegeții din secolul trecut, doar Al. Duțu evidențiază importanța acestei traduceri, exemplificată în special prin textul biografic¹⁰. Piesa *Romeo și Julieta* este pusă în scenă pentru prima oară în 1851, la Iași¹¹, de către trupa lui Matei Millo, folosind traducerea de la 1848 semnată de Toma Bagdat¹².

1. Corpusul de glose a fost alcătuit pe baza a două texte intitulate *Viața lui Șekspir* și, respectiv, *Romeo și Julieta, tragedie în 5 acte de Viliam Ghiuilom Șekspir, tradusă slobod în limba românească de Toma Bagdat*. Titlul complet al volumului din care au fost extrase acestea este *Biografia lui Viliam G. Șekspir dupe Le Tourneur, urmată de Romeo cu Julieta și Otello. Tragedii în câte cinci acte compuse de Viliam Ghiuilom Șekspir, traduse slobod de Toma Alecsandru Bagdat, București, tipărit în tipografia lui Iosef Kopainig*. Ambele texte ce fac scopul analizei sunt traduse de către T. Bagdat după un model francez clar menționat. Volumul consultat cuprinde, în ordine, o prefață („D. cititori de ambele sexe” semnată de Toma A. Bagdat, 25 februarie 1847), biografia lui W. Shakespeare, o cronologie a pieselor lui Shakespeare („Ordin hronologic al compoziției pieselor lui Șekspir, dupe cercetările lui Malon”), o notă a traducătorului („Asupra vieții lui Șekspir”), *Romeo și Julieta* (cu note de final și „Consecvența morală”), *Othello* (cu note de final și „Consecvența morală”), însumând 415 pagini tipărite, cu numerotarea tipografică corectată de mână în unele locuri¹³.

În ceea ce privește noțiunea de „glosă”, aceasta este folosită în demersul de față cu sensul de „precizare explicativă”. În filologia românească, termenul acoperă

⁷ Vezi Oana-Alis Zaharia, „Shakespeare, Transition & Hybridity Rewriting: *Romeo and Juliet* in the 19th Century Romanian Principalities”, conferință susținută în cadrul European Shakespeare Association Congress, Roma, Italia, 2019 (lucrare în curs de publicare). Îi mulțumesc autoarei pentru că mi-a pus la dispoziție *handout*-ul comunicării sale.

⁸ *Din „Critice”*, ed. îngrijită și tabel cronologic de Domnica Filimon, introducere de E. Todoran, București, 1978, p. 268.

⁹ Paralela între Caragiale și Shakespeare, prilejuită de retorica prin exemplificare a lui Titu Maiorescu, nu este una întâmplătoare, acesta fiind un susținător lucid al dramaturgului român. Traducerile lui Bagdat, precum și propriile interpretări, chiar dacă unele moralizatoare, au jucat un rol în istoria și critica literară românească.

¹⁰ „The work is of consequence, however, as it offered the readers a general outline on the life and genius of the great English dramatist”, *op. cit.*, 1964: 13.

¹¹ *The Oxford Companion to Shakespeare*, ed. by Michael Dobson & Stanley Wells, Oxford, 2015, s.v. *Romania*; vezi și *Dicționarul general al literaturii române*, s.v. *Bagdat*.

¹² *Ibidem*. Nu am găsit alte atestări pentru susținerea acestei afirmații.

¹³ De la pagina 185 a volumului numerotarea mecanică este realizată cu o eroare în minus de 30 de pagini, astfel că ceea ce este tipărit ca fiind pagina 155 este corectat de mână în 185. În această lucrare am folosit pentru citarea la pagină numerotarea tipografică (mecanică) a volumului în cazurile în care aceasta nu era corectată. Am apelat la numerotarea realizată de mână în cazul paginii 199.

o serie de manifestări textuale variate, de la notațiile marginale la cele interliniare cuprinse în manuscrise¹⁴. În general, glosele au fost studiate în texte religioase¹⁵. Glosele din textele religioase vechi românești pot fi asimilate unor erori rezultate în urma proceselor de dictare și transcriere, „momente care favorizau apariția greșelilor (adiții, suprimări, inversiuni, *glose interne* [s.n., B.A.], corecturi, explicații marginale, alte clase de greșeli) ulterior introduse în text”¹⁶, perspectivă ce nu se aplică tipului de text analizat de noi, un text tipărit, de factură laică, elaborat în alt moment al românei literare (începutul epocii moderne). În final, Gérard Genette menționează glosele în contextul tipurilor de paratext, mai precis în capitolul dedicat notelor, tratând succint evoluția lor istorică¹⁷. Calificarea de „paratext” dată diferitelor tipuri de note, printre care teoreticianul identifică și pe cele similare gloselor așa cum sunt înțelese în acest demers (precizările succinte cu rol de clarificare a unui termen), va deveni relevantă în discuția tipologiei propuse în secțiunea 4.

2. Toma Bagdat urmează ediția din 1835 a traducerii în franceză a operelor lui W. Shakespeare, realizată de Pierre-Prime-Félicien Le Tourneur (1737–1788). Traducerile lui Le Tourneur (scris și Letourneur) au avut succes în epocă, circulând și în spațiul românesc. Titlul complet al volumului în care am identificat textele-sursă este *Œuvres dramatiques de Shakspeare, traduites de l'anglais par Letourneur, nouvelle édition précédée d'une notice biographique et littéraire par M. Horace Meyer, traducteur des œuvres de Schiller et ornée du portrait de Shakspeare gravé sur acier. Tome premier. Imprimerie d'Amédée Saintin, éditeur, rue Saint-Jacques, 38*. Acest volum cuprinde biografia lui W. Shakespeare, cronologia pieselor și mai multe texte dramatice, printre care *Othello, ou le more de Venise* și *Roméo et Juliette*. Traducerea pieselor este realizată în proză, fiind însoțite de note de final.

3. Traducerea lui Bagdat este un text complex, cuprinzând atât texte originale, cât și traduceri. Textele originale sunt prefața, nota traducătorului, unele note de subsol, majoritatea gloselor și rezumatele moralizatoare de la finalul fiecărei piese, numite „consecuente morale”. Textele traduse sunt piesele propriu-zise, biografia lui W. Shakespeare și cronologia pieselor dramaturgului englez. În raport cu originalul englez, traducerea lui Bagdat este o traducere de rang secund, având

¹⁴ Vezi și Ana-Maria Gînsac, „Glosarea numelor proprii în vechile traduceri românești ale Bibliiei”, în *Flores philologiae – omagiu profesorului Eugen Munteanu*, Iași, 2013, p. 380–388.

¹⁵ În filologia anglo-saxonă, glosele sunt studiate în special în cadrul glosarelor latino-vernaculare, unde se disting două abordări: izolarea acestora de textul în care sunt găsite și, mai recent, studierea lor în contextul original; vezi, din această perspectivă, Patrizia Lenardira, Loredana Lazzari, Claudia Di Sciacca, Al. Porto (ed.), *Rethinking and recontextualizing glosses. New perspectives in the study of late anglo-saxon glossography*, Porto, 2011.

¹⁶ Al. Gafton, *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Iași, 2012, p. 17.

¹⁷ *Paratexts. Thresholds of interpretations*, trad. Jane E. Lewin, Cambridge / New York, 1997, p. 320. Volumul consultat reprezintă traducerea în engleză a ediției franceze a studiului *Seuils*, publicat la Éditions du Seuil, Paris, 1987.

intermediar francez. Analiza are în vedere raportul cu modelul francez, care este textul-sursă pentru traducerea românească¹⁸.

Pentru identificarea surselor am consultat mai multe ediții ale traducerilor lui Le Tourneur, oscilând în final între cea din 1822 și cea din 1835. În timp ce textul tradus *Romeo și Julieta* corespundea ambelor ediții, *Viața lui Șekspir* apare doar în ediția din 1835, cea prefațată de Horace Meyer. Prefața în cauză este numită *Noticebiographique et littéraire* pe pagina de titlu și este intitulată *Vie de Shakspeare*, nesemnată; am dedus că autorul acestui text este Horace Meyer.

Deoarece Bagdat numește modelul traducerii sale („dupe Le Tourneur”), dat fiind că textul *Viața lui Șekspir* corespunde prefetei din ediția din 1835 și că ediția respectivă precedă cronologic traducerea lui Bagdat, am considerat că Bagdat a folosit acest volum din traducerile lui Le Tourneur. Am coroborat această ipoteză cu informații dintr-o cercetare anterioară¹⁹ și am decis să realizez analiza gloselor utilizând textul francez din 1835. Am consultat, pentru referință, transcrierea parțială a *Vieții lui Șekspir*²⁰.

I. Botez, în studiul *Shakespeare în românește*, avansează, fără argumente, ipoteza a două texte-sursă pentru traducerea lui Bagdat și a lui Ștefan Stoica, anume traducerile în franceză semnate de Pierre Letourneur și Benjamin Laroche²¹. Am confruntat textul românesc cu prima ediție a traducerilor lui Laroche (1839, precedate de o prefață semnată de Al. Dumas-tatăl). *Viața lui Shakespeare* nu își are corespondent în această ediție, iar piesa *Romeo și Julieta* prezintă diferențe variate, de la limbajul efectiv al traducerii și compoziția textului (piesa este deschisă de un prolog inexistent la Letourneur și Bagdat), la indicații scenice și nume ale personajelor (de exemplu, prințul din Verona este numit Escalus, precizare străină de sursa declarată de Bagdat). Prin urmare, consider că ipoteza multiplelor texte-sursă nu este viabilă.

La nivel grafic, textul lui Bagdat este dispus pe o singură coloană și este redactat în alfabetul de tranziție. Se observă o inconsecvență în redarea explicațiilor sau a gloselor, care sunt plasate fie în text (majoritatea celor ce fac obiectul analizei), fie în note de subsol sau în note de final. Am realizat transcrierea interpretativă în alfabet latin a gloselor și a fragmentelor în care acestea sunt inserate în conformitate cu normele curente ale filologiei românești. Corpusul

¹⁸ Semnalăm interferența limbilor în unele pasaje (engleză, franceză, latină) precum: „Pe perină se citește următoarele două versuri: *Judicio Pylium, genio Socratem, arte Maronem / Terra Tegit, populus moeret, Olympus habet. Iată traducția: Nestor par la raison, Socrate par le genie, Virgile pour le talent, la terre le couvre, le peuple le pleure, et le ciel le possède.* La minte ca Nestor, la geniu ca Socrat, iar pentru talent ca Virgilie, pământul îl acoperă, populus îl lamentă și cerul îl dominează. Și pe piatra mormântală, așezată deasupra firizii unde se află statua, sânt săpate următoarele patru versuri: *Good friend for Jesus' sake forbear / To dig the dust inclosed here, / Blest he the ma that spares these stones, / And curst be he that moves my bones[...]*” (*Viața lui Shakespeare*, p. 24).

¹⁹ Vezi Oana-Alice Zaharia 2019.

²⁰ Monica Matei-Chesnoiu, *Shakespeare in Romania: texts 1836–1916*, București, 2009, p. 62–82.

²¹ I. Botez, *op. cit.*, p. 277.

însurează 114 fenomene ce pot fi clasificate drept glose. În secțiunea 4 vom prezenta o clasificare a gloselor, însoțită de ilustrări și de o schemă recapitulativă (Fig. 1). Secțiunea 5 reprezintă analiza selectivă a unor fenomene de interes pentru limba literară a textului. Am optat pentru redactarea în italice a tuturor gloselor, împreună cu noțiunile pe care le explică, pentru evidențierea acestora.

În continuare, textele în care apar fenomenele inventariate sunt abreviate RJ (*Romeo și Julieta*), VȘ (*Viața lui Șekspir*), RJT (*Romeo et Juliette*, traducerea lui Letourneur) și VS (*Vie de Shakespeare*).

4. Glosele inventariate pot fi clasificate în funcție de trei criterii, și anume (vezi și Fig. 1):

A. Locul în care apar. Am considerat utilă distincția dintre text și paratext propusă de Genette(1987/1997), paratextul cuprinzând titlul, subtitlul, motouri, note de subsol, note de final etc. Cazul traducerii textului dramatic este unul special, deoarece în text și prin paratext se suprapun mai multe voci, printre care cea a lui Le Tourneur, cele ale comentatorilor preluați de acesta și, în unele cazuri, a lui Bagdat însuși. Totodată, mecanismul explicativ poate fi privit ca ceva subsidiar, anexat conținutului principal; astfel, el poate fi mutat în subsolul sau în finalul textului. În funcție de locul în care apare explicația, am delimitat fenomenele inventariate în:

a) glose intratextuale²²: *numeroși biografi (scriitori de viața cuiva) și comentatori (deslușitori, care fac tălmăciri)* VȘ, 5; *Șekspir e unul din acei oameni superiori (mai presus)* VȘ, 6; *labele cosașului grădinilor (un fel de insectă)* RJ, 64; *două stele (ochii Julietei)* RJ, 77; *El zice că Ana Hatavai (Anna Hathaway), soția sa, era fiica unui avut agricultor (lucrător de pământ)* VȘ, 8; *punturi sau echivocuri (ziceri cu două înțelesuri)* RJ, 199; *giulgiu (cerșaf de pânză în care se înfășoară mortul)* RJ, 148 etc.;

b) glose paratextuale, care apar în note de subsol sau în note de final. În această categorie intră exclusiv acele explicații, parafrazări sau sinonime date pentru anumite cuvinte sau grupuri de cuvinte din textul principal. Exemplele următoare sunt note de subsol:

- (1) [text] Soldați, scoateți-vă sulițele*), măciucile și lăncile**): să isbim, să dăm asupra-le, să ne aruncăm asupra Capuleților și asupra Monteriilor. RJ, 45

*) Un fel de sulițe ce au la vârf un fier lung, lat și ascuțit, în josul căruia se află alt fier pus cruciș, în formă de jumătate arc. RJ, 45

**) Un fel de lance cu fierul mai lung și mai lat decât la cele obicinuite. RJ, 45

²² Termen folosit și în Emanuela Timotin, „Glose într-un text românesc de ceremonial necunoscut din 1763 despre alegerea și încoronarea împăratului romano-german”, în LR, LXV(2016), nr. 1, p. 118. Studiul vizează glosele în două variante ale unui text de secol XVIII, tradus în română, având sursă necunoscută, făcând parte din literatura de ceremonial.

- (2) [text] legănându-se pentru a găsi unde să-și așaze sceptrul său*) RJ, 93
 *) Un fel de sceptru sau toiag cu căciulă și clopoței pe delături.
 RJ, 93
- (3) [text] Mă duseiu să rătăcesc în dumbrava Sicomorilor*) care se mărginește la apus cu meterezele orașului. RJ, 48
 *)Un fel de copaci, care face roadele smochinului și frunzele dudului. RJ, 48

Unele noțiuni sunt glosate în note de final:

- (4) [text] Eu mă voiu căi *stâlpind în zadar* ochii la dânșii. RJ, 43
 [paratext] Acesta era un gest batjocoritor. RJ, 199
- (5) [text] El amerință cu *spanganeta* sa. RJ, 92
 [paratext] O mică sabie. RJ, 199

c) O dificultate a acestei clasificări o reprezintă situațiile mixte, în care noțiuni din paratext sunt glosate în interiorul aceleiași secvențe de paratext. Acest fenomen se întâmplă considerabil în notele de final. De exemplu, în RJ, nota de final dată pentru primul personaj care vorbește (Sampson) conține următorul text:

- (6) Sunt patru sau cinci puncturi, sau *echivocuri (ziceri cu două înțelesuri) de cuvinte*, sau late sau groase, împrăștiate în această scenă, din care o parte, zice Pop, a fost adăogată de la întâia ediție a scrierilor lui Șekspir, unde această scenă e mult mai scurtă. RJ, 199

Observăm că noțiunea glosată este parafrazată și semnalată grafic în nota de final care privește, de fapt, conținutul primei scene. Mecanismul glosării este simplu; singura diferență între acest exemplu și cele anterioare este *locul* unde apar noțiunea și explicația, și anume nota de final, un tip de paratext. Cu alte cuvinte, glosarea este translatată din text în paratext.

Deoarece avem două „variabile” (textul și paratextul) și două „necunoscute” (noțiunea și glosa acesteia), situațiile rezultate pot fi mai complicate. De exemplu, în (7) putem identifica două nivele ale glosării: pentru secvența de text „Ah, lovitura cea nemuritoare!, lovitura cea din stânga” (RJ, 92) este dată o notă de final menită să clarifice contextul și originea acesteia. Însă pentru a îndeplini acest scop, un alt termen trebuie explicat, anume *scrimă*:

- (7) Immortal passad; il punto reverso; il lay! Termenii *scrimii (iscusiniță la întrebuințarea armelor)* nouă sunt aduși dintr-un început din Italia. RJ, 199

Similar, precizarea din altă notă de final dată pentru RJ conține mai multe glose:

- (8) Noi lepădăm de aci o urmare de *antitese (figură de retorică, prin care oratorul așază într-acealaș period lucruri împrotivitoare unele altora, sau dupe idei, sau dupe ziceri)* și de *consetii (idei pompoase, dar neadevărate)* Șekspir zugrăvi într-această bucată a italienilor; și se știe ce erau pe vremea aceea, în Italia, tonul și convorbirea

amanților. Poeții sunt plini de aceste idei strălucitoare, dar neadevărate, ce ei amesteca în simțimânte cele mai fragete și cele mai *pasionate* (*pătimașe.*) RJ, 199

B. Nivelul lingvistic la care se instituie mecanismul explicativ. Parcurgând cele două texte, am întâlnit atât glose ale numelor proprii (antroponime sau toponime), vizând pronunția și ortografia acestora, precum și glose ale unor noțiuni considerate noi sau necunoscute, realizate probabil pentru lămurirea publicului cititor. Am asimilat acest din urmă procedeu cu nivelul lexico-semantic al limbii. Astfel, am împărțit fenomenele întâlnite în:

a) glose grafico-fonetice: *Viliam Ghiuilom Șekspir (William Guillaume Shakespeare)* s-a născut la *Stratford-sur-Avon (Stratford-sur-Avon)* în grafia de la *Varvik (Warwick)* [...] Tatăl-său *Ioan Șekspir (John Shakespeare)* VȘ, 5; aceasta ar fi pentru noi o nebună și ridiculă închipuire de a trata o asemenea materie dupe *Ghizot (les Guizot)*, *Șasli (les Chasles)* și *Vilemen (Villemain)* VȘ, 14; *Viliam Davenant (William Davenant)* VȘ, 21; El lăasă vechilor săi soți ale teatrului *Burbadj (Burbadge)*, *Heminj (Heminge)* și *Condell (Condell)* VȘ, 23 etc.

Un fenomen de interes pentru acest tip de glosă constă în adaptarea la sistemul grafic și fonetic al limbii române a unor pronunții străine, în special cele engleze. Există anumite inconsecvențe și erori în redarea numelor proprii în traducerea românească. Vom menționa doar câteva cazuri interesante: *Burbadj* (VȘ, 23), unde/dj/ notează [ʃ]; *Iorxhir* (VȘ, 15), aproape de nerecunoscut în absența modelului *Yorkshire*, /ks/ fiind citit conform pronunției românești. Textul shakespearian este „internațional” din punctul de vedere al limbilor implicate în text, iar acest lucru se observă cel mai bine la nivelul numelor proprii (toponime, antroponime).

Un alt moment relevant pentru semnificația gloselor apare la interferența dintre textul-sursă și traducerea românească. În exemplul următor, care constituie chiar începutul textului VȘ ce deschide ambele volume, observăm două preluări eronate de conținut. Pe de o parte, glosa franceză pentru William este considerată un nume distinct de către traducătorul român, care o plasează ca un al doilea prenume în mod repetat, atât în text, cât și în glosa fonetică ce îl urmează. Probabil la această confuzie a contribuit și presiunea sistemului onomastic românesc (cu două prenume și un nume de familie), precum și suficiența disimilitudine dintre William și Guillaume. Pe de altă parte, remarcăm, în textul francez, operarea unei echivalări în text a prepoziției eng. *upon* din toponimul Stratford-upon-Avon, toponim preluat de traducătorul român cu prepoziția franceză *sur*:

- (9) *William (Guillaume) Shakespeare* naquit á *Stratford-sur-Avon*, dans le comté de *Warwick*, en avril 1564. VȘ, i
Viliam Ghiuilom Șekspir (William Guillaume Shakspeare) s-a născut la *Stratford-sur-Avon (Stratford-sur-Avon)*, în grafia de la *Varvik (Warwick)*, la anul 1564 în luna lui aprilie. VȘ, 5

Nu în ultimul rând, semnalăm românizarea numelor proprii prin transcriere și glosare. Astfel, antroponimele străine sunt echivalate cu un corespondent românesc: *John* (VS, i) sau *Jean* (VS, ix) devin *Ioan* (VȘ, 5; chiar și în nume compuse precum *Ioan-Bernard de la Abington*, VȘ, 25), *Thomas* (VS, iv) devine *Toma* (VȘ, 11), *Judith* și *Susanne* (VS, viii) devin *Iudita* și *Suzana* (VȘ, 22). Textul francez nu adaptează numele proprii englezești în majoritatea cazurilor.

Unele nume masculine a căror terminație sau pronunție integrală nu sunt recunoscute devin feminine, fiind asimilate eronat unor paradigme românești: *Macbeth* este *Macbeta* (VȘ, 19), după modelul *Elisabeth – Elisabeta*, *Cymbeline*²³ devine *Cimbelina* (posibil după modelul *Rosaline – Rosalina*, din RJ). Acestea indică faptul că traducătorul nu era familiarizat cu subiectul respectivelor piese.

b) glose lexico-semantice: Șekspir fu [...] așezat pe un fel de *arcadă* (*boltire*) VȘ, 23; dete loc sărbătorii cei mai memorabile a cărui *fastele* (*tablele*) VȘ, 25; aceste obiecte având dreptul de a se reproduce atâtea ori pe cât interesul *ciceronului* (*aceluia care arată streinilor curiozități*) o cere VȘ, 27; astfel caută în întinsa sfinți-tale experiență o sfătuire *actuală* (*pentru acum*) RJ, 148; *pulsul* (*bătaea vânei*) întrerupând mișcarea sa cea naturală, va înceta de a se mai bate RJ, 149 etc.

În funcție de tipul de explicație furnizată la nivelul lexico-semantic al limbii, am considerat utilă următoarea tripartiție:

i) sinonimie. În această categorie intră exclusiv glosele care echivalează semantic doi termeni în context, precum: tonul e prea *singular* (*ciudat*) VȘ, 28; căci *stirpele* (*soiul*) unei cărți VȘ, 28; o plăcere pentru spiritele *rafinat* (*lămurite*) VȘ, 20; cele mai *pasionate* (*pătimașe*) RJ, 199; iubirea *conjugală* (*casnică*) RJ, 21; Romeo, în *delir* (*nebunie*) RJ, 190; din viața-i *pozitivă* (*adevărată*) VȘ, 7; *ambrosia* (*hrana*) suflării tale RJ, 174 etc.

ii) parafrizare. Sunt parafrazări acele glose care echivalează semantic în context un cuvânt cu un grup de cuvinte, precum: *letargie* (*somn adânc*) RJ, 177; termenii *scrimii* (*iscusiță la întrebuințarea armelor*) RJ, 199; *absurde* (*fără înțeles*) VȘ, 19; împrejurul locului *natal* (*unde s-a născut*) VȘ, 9; *agricultor* (*lucrător de pământ*) VȘ, 8; Aceasta este oare rezultatul unei înclinări *reciproce* (*a unuia către altul*)? VȘ, 8; în schimbările sale cele *successive* (*ce urmează una din alta*) VȘ, 7 etc.

iii) explicație. Unele explicații sunt detaliate, asemănătoare unor definiții procedurale, în care se oferă și informații de natură pragmatică, în timp ce altele folosesc genul proxim și diferența specifică pentru a glosa noțiunea în cauză. Din prima categorie ar face parte: *giulgiu* (*cerșaf de pânză în care se înfășoară mortul*) RJ, 148; interesul *ciceronului* (*aceluia care arată streinilor curiozități*) o cere VȘ, 27; *antitese* (*figură de retorică prin care oratorul așază într-acealaș period lucruri*

²³ *Cymbeline* este personajul eponim al piesei shakespeareiene numite și *The tragedie of Cymbeline* sau *Cymbeline, King of Britain*. Piesa tratează un subiect istoric, anume domnia regelui celtic numit Cunobeline.

împrotivoare unele altora, sau dupe idei, sau dupe ziceri) RJ, 199. Din a doua categorie menționăm: bându-și berea (*un fel de bere englezească*) – explicație redundantă dată în subsol pentru eng. *ale*, glosă paratextuală din VȘ, 20; cerându-i să se schimbe oarecare statuă, sau portret al lui Șekspir numită bust (*statuie care reprezenta capul până la brâu*) VȘ, 27. Aici se încadrează și exemplele (1), (2) și (3).

C. Paternitatea gloselor. Comparând traducerea lui Bagdat cu textul-sursă francez am putut distinge între glosele noi, realizate pentru traducerea românească, și cele pre-existente²⁴, realizate probabil de Le Tourneur, premisa considerată în absența altor indicii care ar indica preluarea altor comentatori, și traduse împreună cu textul de către Bagdat. Astfel, putem împărți fenomenele studiate în:

a) glose al căror autor este Toma Bagdat. Majoritatea celor intratextuale, fonetice sau lexico-semantice nu au corespondent în textul francez, de unde putem presupune că au fost realizate de traducător pentru publicul cititor român. Scopul educării publicului prin expunerea la cuvinte ce denumesc noțiuni recente este unul comun multor traduceri realizate în perioada modernizării limbii și literaturii. Însă, în cazul piesei *Romeo și Julieta* putem formula următoarea întrebare (legitimă): cum este concretizat acest scop în eventualitatea punerii în scenă a textului? Unele glose lexico-semantice, în special cele de tip definiție procedurală, pot fi relevante din punct de vedere scenografic: „giulgiul” nu va fi o pânză oarecare, de exemplu, sau „arcada” nu va fi un tavan plat. Și glosele grafico-fonetice pot fi utile în cazul unui spectacol – actorii vor pronunța conform indicațiilor. Însă cum poate înțelege auditoriul că „actual” înseamnă „pentru acum”, în situația în care este o noțiune abstractă, recentă, și, pe deasupra, un neologism? Probleme ar pune și glosele redundante ale noțiunilor concrete, de tipul: *sceptrul* (*un fel de sceptru*), *lance* (*un fel de lance*). Având în vedere lipsa posibilității de reprezentare teatrală a gloselor, general valabilă, cu excepția cazurilor menționate mai sus, putem presupune că acestea au fost scrise pentru cititori și, dintre aceștia, pentru regizori și actori. Scopul lor nu este doar familiarizarea cu anumite noțiuni, ci este unul general de explicitare a acestora²⁵.

b) glose care apar în ediția franceză din 1835 și care pot fi atribuite lui Le Tourneur. Am luat în considerare doar acele explicații care privesc limba textului, fie în română, fie în franceză (și nu acele dezvoltări sau precizări metatextuale, ale traducătorilor, ale diverșilor comentatori). Astfel, exemplul (5) este tradus după modelul francez, unde apare tot în nota de final. Noțiunea explicată, un tip de armă

²⁴ Criteriul paternității ascunde, de fapt, două criterii secundare: distanța în timp (cronologia) și identitatea celui ce semnează glosele studiate. Genette (1987/1997: 6) utilizează criteriul cronologic în delimitarea suplimentară a tipurilor de paratext. Astfel, note sau glose care apar în prima ediție a unei lucrări sunt cele *originale*, cele adăugate la scurt timp după (următoarea ediție) sunt *ulterioare* (en. *later*) și, în final, cele adăugate la mult timp după o primă ediție (eventual la o revizuire) sunt *decalate* (en. *delayed*). Tot Genette delimitează între paratextul *autografic* (al autorului) și cel *alografic* (al editorului, al traducătorului etc.).

²⁵ În analiza paratextului de orice tip, Genette (1987/1997) insistă asupra relevanței a cinci întrebări: *unde?*, *când?*, *cum?*, *pentru cine?* și *pentru ce?*.

denumită *mignonnette* (în textul-sursă: *ilappuie sa mignonnette*) este glosată prin *petite épée*, idee preluată și tradusă de Bagdat. Observăm că traducătorul a adăugat sufixul diminutival francez la rom. *spangă* (< pol. *szpaga*, rus. *unaza*, „spadă” sau „orice armă albă lungă”, v. DLR), inventând forma *spanganetă*.

În general, toate glosele care apar la Le Tourneur au fost preluate și traduse de Bagdat. Ce adaugă el pentru textul românesc nu privește istoria textului sau interpretarea lui, aparatul bibliografic sau comentarii metatextuale, ci nivelul lexico-semantic al limbii. Bagdat este un traducător conștient, fapt vizibil atât în textele proprii (nota asupra traducerii, rezumatele moralizatoare), cât și în actul în sine al traducerii, așa cum va fi demonstrat în secțiunea dedicată analizei unor fapte din corpus relevante pentru limba literară a textului.

În final, un criteriu secundar de clasificare este cel grafic. Astfel, glosele pot fi semnalate prin paranteze, ca în toate exemplele de mai sus, sau nesemnalate: *ești un sin-iubitor*, *ești un egoist* RJ, 70.

Fig. 1. Schemă recapitulativă a clasificării propuse.

5. Vom releva în continuare câteva observații rezultate din analiza corpusului. Am început demersul de cercetare urmărind câteva elemente precum: apartenența cuvântului glosat la clasa neologismelor și semantica lui, potențialele relații de sinonimie contextuală ale neologismului glosat și ale altor cuvinte deja existente în limbă, eventual preluate din limbile de cultură ale perioadei anterioare (slava, greaca). Nu în ultimul rând, am urmărit efectul retoric și/sau stilistic al

acestor glose, mai precis implicarea lor în fragmentarea sau supralicitarea discursului, sincoparea sau polifonia acestuia.

Neologismele fac obiectul multor glosări²⁶. Dăm câteva exemple din VȘ (10) și RJ (11):

- (10) *biografi (scriitori de viața cuiva) și comentatori (deslușitori, care fac tălmăciri)* VȘ, 5
 Șekspir e unul din acei oameni *superiori (mai presus)* VȘ, 6
 pentru neîndestulata noastră *curiozitate (dorință prea mare)*²⁷ VȘ, 7
 Aceasta este oare rezultatul unei înclinări *reciproce (a unuia către altul)?* VȘ, 8
 Rov (Rowe) *pretinde (voiește cu stăruire)* a fi cel dintâiu biograf al lui Șekspir. VȘ, 8
 va să zică că împrejurul locului *natal (unde s-a născut)* VȘ, 9
 atât de *absurde (fără înțeles)* încât nu meritez nici o *refutație (împotrivire)* VȘ, 19
- (11) *echivocuri (ziceri cu două înțelesuri)* RJ, 199
 o sfătuire *actuală (pentru acum)* RJ, 148
pulsul (bătea vânei), întrerupând mișcarea sa cea naturală RJ, 149
 Julieta, deșteptându-se din *letargie (somm adânc)* RJ, 177
 Romeo, în *delir (nebunie)* RJ, 190

Pe de altă parte, unele glose nu sunt motivate de statutul de împrumut recent. De exemplu, *giulgiu* (< magh. *gyolcs*, v. DA), cuvânt mai vechi, cu mai multe variante, este glosat de Bagdat printr-o explicație de tip definiție procedurală. Mai mult decât atât, modelul francez ar fi permis introducerea împrumutului latino-roman *lințoliu*, atestat la 1843 cu sensul specific de „pânză cu care se acoperă mortul, giulgiu” la C.A. Rosetti (v. DLR, s.v. *lințoliu*) (12):

- (12) ou commandez-moi d'entrer dans un tombeau nouvellement creusé, et de m'y envelopper, avec le mort du même *linceul* RJT, 167
 sau poruncește-mi să intru într-un mormânt de curând săpat și să mă învălesc cu mortul în acelaș *giulgiu*
(cerșaf de pânză în care se înfășoară mortul) RJ, 148

²⁶ Notăm faptul că unele glosări ale neologismelor din (10) și (11) sunt similare celor date în dicționarul lui J. A. Vaillant (DV), *Vocabular purtăreț românescu-franțozesc și franțozesc-rumânesc...* (1839) pentru cuvintele franțuzești. Astfel, în DV, s.v. *biographe*, „biograf, -i, care scrie biografia, adică viața cuiva”, s.v. *actuel*, „de acum”; s.v. *pouls*, „baterea vânei”. În cazul lui *actual*, textul-sursă, fr. *un conseil présent*, nu constituie modelul formal, alegerea altui neologism pentru aproximarea sensului fiind o inovație a traducătorului român.

²⁷ Cuvântul *curiozitate* apare și în LB, s.v. *curiositate*. Bagdat dorește aproximarea fr. *insatiable curiosité*, glosarea *dorință prea mare* având în acest caz scopul nuanțării, a suplimentării semantice, actualizând un sens contextual. Glosa preia și din sensul calificativului *neîndestulata*.

Bagdat optează pentru altă variantă față de model și în (13), înlocuind fr. *cultivateur* cu rom. *agricultor* (< fr. *agriculteur*, lat. *agricultor*), pe care îl și glosează prin parafrazăre.

- (13) Il dit qu'Anna Hathaway, sa femme était la fille d'un eriche *cultivateur*. VS, iii
El zice că Ana Hatavai (Anna Hathaway), soția sa, era fiica unui avut *agricultor* (*lucrător de pământ*). VȘ, 8

De asemenea, o depărtare de model într-un mod inedit este echivalarea fr. *phase* (împrumutat ulterior) cu un grup de cuvinte, procedeu al traducerii prin parafrazăre: „schimbări succesive”. Grupul cuprinde un adjectiv neologic (*succesiv*, atestat în 1702, v. DLR), glosat ulterior printr-o altă parafrazăre (14), ceea ce sugerează dificultatea traducerii noțiunii inițiale, *phase*²⁸.

- (14) dans toutes les phases de sa vie positive et poétique VS, ii
schimbările sale cele *succesive* (*ce urmează una din alta*) din viața-i pozitivă (adevărată) și poetică VȘ, 7

Un ultim exemplu interesant vizează relația de sinonimie contextuală obscură, la o primă vedere, între *a rafina* și *a lămuri* (15). Românescul *rafina* (< fr. *raffiner*, germ. *raffinieren*), cu sensul primar concret „a curăța o substanță, un produs etc. de corpurile străine pe care le conține” și cu sensul figurat „a (se) face mai fin, mai delicat, mai subtil” se suprapune parțial rom. *a lămuri* (derivat din *lamură* < latină, v. DER) la care „predomină ideea de curățire, de purificare” în uzul tranzitiv, sensul primar, și, prin extensie „a distila, a rafina” (DLR). În timp, adjectivul participial „lămurit” este asociat mai degrabă nominalelor inanimate și poate fi echivalat cu „explicit, clar, conturat” (*problemă lămurită*). Glosa surprinde, astfel, un stadiu al limbii în care echivalența între sensurile figurate ale cuvintelor *rafinat* și *lămurit* putea fi făcută întocmai pentru *lămurirea* cititorului:

- (15) le théâtre, en Angleterre, n'était pas un plaisir de cour, un plaisir réservé por des esprits raffinés ou délicats VS, vij
teatrul în Englitera nu era o plăcere regală, o plăcere pentru spiritele *rafinat* (*lămurite*) sau delicate VȘ, 20

În ceea ce privește efectul discursiv al gloselor, nivelul sintactic oferă un prim indiciu. Astfel, în majoritatea instanțelor din corpus nu există întreruperi, anacolaturi sau dezacorduri provocate de reluarea noțiunii explicate prin glosare. Observăm menținerea articolului enclitic (16a), a formei de genitiv într-o construcție

²⁸ Traseul traducerii ar putea fi rezumat astfel: fr. *phase* > *schimbare succesivă*; *succesiv* = *ce urmează una din altă*; fr. *phases* = *schimbări ce urmează una din alta*.

mai complexă (16b, 16e), păstrarea modului și timpului verbal (16c), reluarea adjectivului demonstrativ de identitate acordat în gen și număr (16d). Aceste fapte indică o atitudine programatică a traducătorului, care are în vedere procesul lecturii: recitirea textului cu înlocuirea cuvântului necunoscut trebuie să funcționeze la toate nivelurile, sintactic și lexico-semantic.

- (16) a. Moartea care a supt *ambrosia* (*hrana*) suflării tale RJ, 174
 b. Aceasta este oare rezultatul unei *înclinări reciproce* (*a unuia către altul*)? VȘ, 8
 c. *pretinde* (*voiește cu stăruire*) VȘ, 8
 d. În zilele următoare aceeași uzare, *același salariu* (*aceeași simbrie*) VȘ, 12
 e. aceste obiecte având dreptul de a se reproduce atâtea ori pe cât interesul *ciceronului* (*aceleuia care arată streinilor curiozități*) o cere VȘ, 27

Pe de altă parte, glosele pot provoca polifonie textuală²⁹.

Dispersate în text, însă, glosele din traducerea lui Bagdat nu produc, în opinia mea, un efect puternic de oralitate, însă conturează o voce specifică, aproape de cea a unui sufleur dedicat cititorului. Efectul stilistic nu este unul de fragmentare, cât de explicitare benefică, însă uneori disruptivă (în cazul ficțiunii) sau redundantă (în cazul biografiei).

În final dorim să relevăm un fenomen inedit, pe care îl apropiem de glose doar prin funcția sa de explicitare, realizată de data aceasta prin mijloace vizuale. Ediția românească prezintă un simbol al cornului lunii între paranteze, în scena balconului din *Romeo și Julieta*, inexistent în textul-sursă:

- (17) Un espace de ciel et la luneparaissent dans le fond. RJT, 147
 Un spațiu al cerului și un cart al lunei se arată în fund. (D)RJ, 76

Se pot avansa mai multe ipoteze pentru această glosă atipică. Cele pe care le-am considerat până în acest stadiu al cercetării vizează fie o motivație simbolică (legată de semnificațiile scenei), fie una pragmatică: în eventualitatea punerii în scenă a textului tradus, împrumutul *cart* (< fr. *quart*) trebuie explicat, poate pentru acuratețea decorului. Remarcăm, totodată, absența acestui reper scenografic în modelul francez. În orice caz, efectul retoric al acestui tip de explicație este unul inedit, fie că îl asimilăm unei glose atipice, fie că îl considerăm doar o particularitate grafică a textului.

²⁹ Discutând însemnările de călătorie ale lui Gh. Asachi (1830), Ștefan Cazimir consideră că glosele sugerează puternic oralitatea: „Efectul acestor paranteze numeroase este o notă de oralitate sui-generis. Dacă facem abstracție de vârsta lui Asachi (42 de ani), parcă am asculta un tânăr întors recent din străinătate, povestind cele văzute părinților săi, care clatină adesea din cap și-i cer din priviri explicații suplimentare”; vezi Șt. Cazimir, *Alfabetul de tranziție*, București, 2006, p. 84.

6. Concluziile demersului de față vizează cele două intenții ale cercetării, și anume clasificarea și analizarea gloselor dintr-o traducere din franceză de la 1848, cuprinzând biografia lui Shakespeare și piesa *Romeo și Julieta*. Ultimul text merită atenția cercetătorilor limbii române cel puțin pentru faptul că este, până la această dată, prima traducere integrală a piesei *Romeo și Julieta*. Aceste traduceri timpurii „prezintă o însemnătate considerabilă din punctul de vedere al «lucrării» limbii literare”³⁰, participând în procesele complexe de formare a normelor limbii literare moderne, lărgind totodată referințele culturale ale epocii prin introducerea operelor lui Shakespeare, preluat și diseminat de romantici, așa cum arată P. Grimm³¹.

În privința clasificării am luat în considerare trei criterii de organizare a corpusului de glose, poate cel mai relevant pentru limba literară fiind criteriul nivelului lingvistic la care operează acestea. Traducătorul indică frecvent sinonimele sau definițiile unor cuvinte, majoritatea neologisme, operație situată la nivel lexico-semantic; totodată, în special în textul biografic sunt indicate toponimele și antroponimele în originalul englez sau francez, ulterior transcrierii acestora conform normelor fonetice și ortografice din acel moment. Pentru studiul filologic al textelor este relevant și criteriul paternității, care poate distinge între glosele traducătorului român și cele prezente în textul-sursă; studiul poate viza și filiația acestora din urmă în edițiile franceze.

Nu în ultimul rând, am analizat câteva dintre fenomenele înregistrate cu scopul de a releva natura lexico-semantică a cuvintelor explicate, precum și de a observa efectul retoric și stilistic al gloselor în ansamblul discursului. Merită amintit faptul că studiul gloselor în textele premoderne vizează mai rar textele laice, traducerea lui T. Bagdat din 1848 fiind un text ce se pretează la o asemenea analiză. Cercetarea gloselor în cele două texte extrase din volumul amintit relevă fenomene interesante de limbă, constituind un exemplu de polifonie textuală incipientă, aflată într-un context istorico-literar și lingvistic de tranziție.

SURSE

- VȘ = *Viața lui Șekspir*, în *Biografia lui Viliam G. Șekspirdupe Le Tourneur, urmată de Romeo cu Julieta și Otello*. Tragedii în câte cinci acte compuse de Viliam Ghiuilom Șekspir, traduse slobod de Toma Alecsandru Bagdat, București, tipărit în tipografia lui Iosef Kopainig, 1848.
- RJ = *Romeo și Julieta*, tragedie în 5 acte de Viliam Ghiuilom Șekspir, tradusă slobod în limba românească de Toma Bagdat, București, tipărit în tipografia lui Iosef Kopainig, 1848, în volumul *Biografia lui Viliam G. Șekspir...* (*ibidem*).
- VS = *Vie de Shakespeare*, în *Œuvres dramatiques de Shakspeare, traduites de l'anglais par Letourneur*, nouvelle édition precede d'une notice biographique et littéraire par M. Horace Meyer, traducteur des œuvres de Schiller et ornée du

³⁰ Ștefan Munteanu, *Istoria limbii române literare*, București, 1983, p. 180.

³¹ Vezi P. Grimm, *art. cit.*, p. 324 și următoarele.

portrait de Shakspeare gravé sur acier. Tome premier. Imprimerie d'Amédée Saintin, éditeur, rue Saint-Jacques, 38. 1835. Disponibil online la <https://hdl.handle.net/2027/ucm.532587338x>

RJT = *Romeo et Juliette*, (*ibidem*).

DICȚIONARE

- DA = *Dicționarul limbii române* (seria veche, *A-Lojniță*), București, 1913–1949.
 DER = *Dicționarul etimologic român*, Alexandru Ciorănescu, Universidad de la Laguna, Tenerife, 1958–1966.
 DLR = *Dicționarul limbii române* (serie nouă), București, 1965–2010.
 DV = *Vocabular purtăreț românescu-franțozesc și franțozesc-rumânesc, urmat de un mic vocabular de omonime*, de J. A. Valian, fost profesor de literatură franțozescă în colegiul național și întemeietorul pensionatului din Sf. Sava, București, Tipografia lui Friderih Valbaum, 1839.
 LB = *Lexiconul de la Buda, Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum*, Budae, Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae, 1825.

GLOSSES IN THE FIRST ROMANIAN TRANSLATION OF *ROMEO AND JULIET* AND IN *THE LIFE OF SHAKESPEARE*

(Abstract)

The article is concerned with glosses found in two early Romanian translations from French, authored by Toma A. Bagdat and published in 1848: *Romeo și Julieta*, the first completed and printed Romanian translation of Shakespeare's *Romeo and Juliet*, and, subsequently, *Viața lui Viliam Ghiuilom Șekspir*, a biography of the aforementioned playwright. A short philological note is provided, as well as a theoretical taxonomy of the glosses and some analytical insights of selected examples. The linguistic criterion of the taxonomy puts forward a division between graphic/phonetic glosses and lexical/semantic phenomena.

Keywords: textual and paratextual glosses, lexical borrowings and adaptations, Romanian translations of Shakespeare, 19th century translations from French.

Cuvinte-cheie: glose textuale și paratextuale, împrumuturi lexicale și adaptări, traduceri românești din Shakespeare, traduceri de secol XIX din franceză.

*Masterandă SAL II,
 Universitatea din București
 bianca.maria.alecu@gmail.com*